

Гнатюк Ірина, к. ф. н.*

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 81'06.42–115

МИКОЛА ГЛАДКИЙ ПРО ЛІНГВІСТИЧНІ ПРИНЦИПИ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАУКОВИХ ЗНАНЬ

У статті висвітлено погляди відомого українського мовознавця 20-х років ХХ століття Миколи Гладкого на особливості мови й стилю науково-популярної літератури. Проаналізовано думки вченого про шляхи розвитку літературної мови й поступальний характер процесу засвоєння її різними верствами суспільства.

М. Гладкий, „один з видатних практичних нормалізаторів української літературної мови” [8, с. 428] періоду українізації (1923–1932 рр.), надавав першочергового значення питанням мови науково-популярної літератури. Серед завдань, що їх насамперед має розв’язати Інститут української наукової мови, вчений відзначає і таке, як „докладне вивчення методології, лексикології й фразеології науково-популярних видань” [1, с. 10]. Цю проблему, зауважує М. Гладкий, „ніде ще не трактовано серйозно і конкретно, хоч відомо, що стара буржуазна культура відмежовувалася від широких мас неприступною формою абстрактного викладу і специфічного культурного жаргону, що був зрозумілий тільки одиницям, причетним до життя й інтересів вищих суспільних клас. ..Тим то сучасна наука мовознавства повинна допомогти пролетаріатові опанувати всі знання попередньої культури та критично, в інтересах соціалістичної перебудови нового суспільства, переробити все найважливіше та найцінніше, що дала буржуазна наука” [1, с. 10].

Проблемам мови науково-популярних видань М. Гладкий присвятив дві спеціальні розвідки: „Суть популярного викладу” [4] і „Справа популяризації наукового знання” [2]. Ключові положення названих праць заслуговують, на нашу думку, щоб їх докладно розглянути.

* © І. Гнатюк, 2005

Основне завдання науково-популярної літератури, на думку М. Гладкого, полягає в тому, щоб „понести в широкі маси здобутки людської культури й науки в таких мовних формах, що були б зрозумілі цим масам. .. Народ стихійно, часто несвідомо, тягнеться до знання, до освіти, мов та рослина до сонця, і цей потяг його треба задовольнити, давши масам популярну книжку, популярну літературу, газету, друковану простою, зрозумілою мовою” [4, с. 112].

Мова науково-популярних праць мала бути цілком народною, „без отих інтелігентських велемудрих підходів і многослівних викрутасів” [2, с. 144–145]. Ця вимога, зауважував М. Гладкий, часто порушувалася, бо науково-популярна література тих часів здебільшого перекладалася з російської мови, причому не завжди вправно, внаслідок чого виходили переклади, що в них „тільки лексика українська, а вся синтакса, фразеологія й колорит пересажені живосилом з російської мови – в результаті маємо взірць найгіршого жаргону, що від нього однаково верне й освіченого читача й малописьменного селянина” [2, с. 152]. М. Гладкий наводить приклади такого українізованого жаргону: „Дуже часто трапляються випадки, коли господар завдяки бур'янам губить три чверти свого врожаю, а недобор одної третини можна помітити в середньому щорічно в умовах нашого українського хліборобства” [2, с. 145]; „Одним з головних чинників засміченості поля є купівля насіння на стороні, без попереднього випробовання чистоти цього матеріалу” [2, с. 146]. Головні недоліки в наведених реченнях – це шаблонні вирази: *трапляються випадки, недобор можна помітити, одним з головних чинників .. є купівля* тощо. Це, за висловом М. Гладкого, ті „рогатки”, що примушують безнадійно віддаватися тільки механічному процесові вичитування слів, не розуміючи самого змісту. Водночас запропоновано варіант формулювання тих самих думок засобами „народної мови”: „Раз-у-раз у нас буває, що через ті бур'яни господар недобирає щороку одної третини свого врожаю, а частенько й трьох четвиртин”; „Засмічуються наші поля головно через те, що люди, купуючи насіння на стороні, не випробовують попереду, чисте воно чи ні” [2, с. 146].

М. Гладкий, як і більшість українських мовознавців 20-х років, засадничо спирався на принцип народності в науці та на філософсько-лінгвістичне вчення В. Гумбольдта про „дух мови”. Суть народницького принципу в науці ще в 1901 році сформулював А. Кримський: „А краще було, – писав він, – щоб і в науці писати зовсім так, як говорять

народ!” [5, с. 131]. Перевага „широ народньої” мови, зауважував А. Кримський, полягає в тому, що вона змінюється не швидко, а книжна, через свою штучність, стає застарілою вже для третього, четвертого покоління. Тому „хто бажає, щоб і нащадки могли його читати, нехай держиться морфології, синтакси і фразеології чистісінько народньої; а хто такої претензії не має, нехай собі пише, як йому зручніше” [5, с. 131]. Провідний український мовознавець 20-х років, історик літературної мови професор М. Сулима так обґрунтував доцільність народницького принципу в мові: „За часи робітничо-селянської епохи українська літературна мова й не може бути іншою, як не масовою, бо монополістом тої літературної мови на всіх ділянках життя (газета, підручник, белетристика, канцелярія, наука, тощо) має бути маса, а не хтось інший. З цього ж, звичайно, не виходить, що літературна мова повинна бути селянським примітивом. Це означає лише те, що вона не повинна одбігати законів української народньої мови” [7, с. 20].

О. Курило в „Увагах до сучасної української літературної мови” прагне „хоч почасти прислужитись сучасній літературній мові тим, щоб допомогти їй зійти з російської підстави, набігти живої народньої тропи, тієї, що йшла нею літературна мова давніших українських письменників, а відбігла її сучасна літературна мова” [6, с. 69]. Названа праця дослідниці була настільною книжкою українських працівників пера 20-х рр. як найповніше й найсистематичніше зібрання питомених ознак української народної мови. Трохи пізніше особливості українського фразетворення узагальнив М. Сулима в праці „Українська фраза” (Харків, 1928), а найтиповіші риси національного синтаксису згрупував С. Смеречинський у книзі „Нариси з української синтакси” (Харків, 1932), що була справою всього життя вінницького подвижника і зажила сумної слави „найвиразнішого націоналістичного твору в українському мовознавстві”.

Цілком поділяючи погляди О. Курило, С. Смеречинського, М. Сулими, М. Гладкий стояв на тому, що не так лексика, як синтаксис і фразеологія (в широкому розумінні слова) відтворюють дух мови, національну вдачу, себто ментальність певного народу. І справді, якщо перекладати іншомовний текст українською мовою, підставляючи українську лексику замість іншомовної, то матимемо не український текст, а зукраїнізований підрядник іншомовного тексту. „Елементи синтаксичні, – писав М. Гладкий у статті „Стабілізація української

мови”, – особливі звороти мовні, улюблені образи, все те, що становить своєрідну фразеологію мови й являє собою витвір духовного життя цілих поколінь та має глибоке коріння в історичному минулому, в психології даної нації.. власне й є та головна підвалина цілої мовної будівлі, що дає змогу опанувати мову, досконало зрозуміти її як знаряддя соціального життя” [3, с. 70].

Наголосивши на загальних принципах „простої, зрозумілої мови”, з’ясувавши мету популяризації – задовольняти потребу широких мас у реальному знанні, М. Гладкий зупиняється на питанні адресації науково-популярної літератури. Головний її адресат – селянська верства й робітництво. Автор-популяризатор має бути не тільки „товкмачем” наукових знань, а й вихователем-педагогом, який повинен „прищеплювати й виховувати нові погляди в селянських масах, заміняти старі віджилі розуміння на нові й боротися з забобонами, спираючись на здорові елементи побуту й праці селянської верстви” [4, с. 114–115]. Питання про те, якою мовою пишуться популярні праці, набуває принципового значення, бо саме з цих праць, як і з газет та журналів, „маса вчиться.. не тільки політики й громадської праці, але мови й письма” [4, с. 117]. Специфіка науково-популярної літератури 20-х рр. полягала в тому, що в час ліквідації суцільної неграмотності ця література, крім пізнавальної функції, виконувала також і просвітницьку місію, причому не лише своїм змістом, але й формою, бо беручи до рук призначену їй книжку, „темна селянська маса”, по суті, вчилася читати, зустрічаючись, може, вперше в своєму житті з друкованим словом.

Малописьменна маса, вважає М. Гладкий, має поступово прилучатися до культурної, тобто літературної мови. Учений виділяє три „щаблі”, або етапи, в оволодінні масами літературною мовою. Перший щабель – це популярні селянські видання. Література, адресована селянству, повинна писатися мовою, максимально наближеною до народної, бо „коли селянин не почуватиме ніякої відмінності між вашою і його мовою – ви для нього тоді – своя людина, коли ви маєте більший запас слів, ніж у звичайній селянській мові, але орудуєте цим мовним капіталом уміло, не переборщуючи, не порушуючи загального ладу й гармонії народньої мови – ви часто почувете признання, що вмієте говорити по-українському, і від вас учитимуться, з вас залюбки братимуть узори [приклад – *І. Г.*], а це означає, що ви здобули певний авторитет, отой самий авторитет, що

потрібний і педагогові” [4, с. 116]. Другим шаблоном „в безкінечному ланцюзі мовного поступу” є, на думку М. Гладкого, популярні робітничі видання, що в них єднається мова активнішого селянства й мова робітництва. На другому шаблоні „селянська мова” буде просякати „елементами пролетарського міського побуту”, тобто новою лексикою на позначення конкретних реалій. Третій шаблон – це мова центральних видань, де наявні вже не просто нові слова, а нові асоціативні сполучення в мовних елементах, нові комплекси розуміння, приховані за символами-словами, себто до мовного арсеналу залучається абстрактна лексика, образні елементи, різноманітні кліше.

Отож, як бачимо, безпідставними є закиди критиків М. Гладкого, що звинувачували його в примітивізації літературної мови, в орієнтації її тільки на малописьменне селянство. Щоправда, М. Гладкий, як і інші мовознавці 20-х рр., підходили до мови з класових позицій, оперуючи поняттями „мова селянства”, „мова пролетаріату”, „інтелігентська мова”. Це відповідало об’єктивно-історичним умовам тих часів, бо в суспільстві існувало чітке класове розшарування. Виокремлення ж М. Гладким трьох „шаблонів”, чи етапів, в оволодінні літературною мовою, коли кожен вищий шаблон дає новий імпульс для дальшого поступу на шляху літературного втілення й унормування реальної живої стихії, свідчить, як на нас, про цілком тверезий, прогресивний погляд на шляхи розвитку літературної мови й поступальний характер (від простого до складного, від конкретного до абстрактного) процесу засвоєння її (мови) різними верствами суспільства.

Таким чином, суть популяризації наукового знання, за М. Гладким, полягає, по-перше, в чіткій орієнтації на адресата, в потребі „приспосовуватись до розуміння робітництва, до певної продукційної групи, використовуючи для своїх узагальнень виробничий досвід, побут, обставини праці й специфічну психологію своєї читацької маси” [2, с. 153]. І по-друге, популяризація наукового знання передбачає досконале володіння „технікою популяризації”. Під технікою популяризації вчений розумів популярний виклад і популярну мову. Ознаками популярного викладу М. Гладкий вважав: „1. Близькість до виробничої реальності робітника або селянина. 2. Ілюстрації, приклади, аналогії, образи, метафори й порівняння з обсягу близької читачеві природи, праці й побуту. 3. Оперування тільки з цілком певними науковими даними. 4. Рівновага між серйозністю й цікавістю викладу. 5. Відсутність вульгаризації” [2, с. 153].

Ураховуючи наведені чинники, М. Гладкий висуває до мови популярних видань цілком конкретні вимоги: „1. Уникати непотрібних чужих слів. 2. Орудувати народнім лексичним матеріалом. 3. Пильнувати поправних та послідовно однакових правописних норм і морфологічних форм. 4. Твердо додержувати поправної народної синтакси. 5. Використовувати багату й колоритну народню фразеологію. 6. Оперувати відомими масам мовними шаблоновими зворотами або, коли є потреба, утворювати нові у згоді з законами народньої мови й духом народньої психології. 7. Уживати простих конструкцій, без зайвих шаблонів і так званих „формальних слів” та зворотів, що тільки обтяжують речення й закривають головний його зміст. 8. Надавати народнього колориту й образности за допомогою відомих народові порівнянь, метафор і уособлень (персоніфікації), але без переборщування. 9. Черпати відповідний матеріал з народнього фольклору: приказок, прислів'їв, приповісток тощо. 10. Часом, коли є особлива потреба, наближуватись і до певної діалектичної відміни в мові викладу. 11. Пильнувати поправної наукової термінології” [2, с. 153–154].

М. Гладкий вважав популяризацію науки державною справою, відтак радив створити науково-організаційний центр для координації такої діяльності, а також накреслив основні напрямки його роботи. Згодом такий центр був створений: у 1947 році було засноване Товариство для поширення наукових і політичних знань, яке в 1963 році було перейменоване на Товариство „Знання”.

М. Гладкий уперше написав спеціальні узагальнювальні праці з теорії популяризації наукового знання, засвідчивши актуальність і важливість цієї проблеми у 20-і роки минулого століття.

Чимало настанов М. Гладкого щодо використання лексем, граматичних форм, синтаксичних конструкцій, які б відповідали духові нашої мови, залишаються актуальними в наш час, коли тривають пошуки образу автентичної української мови. Зокрема, для практичної лексикографії, теорії і практики перекладу й сьогодні мають важливе значення такі поради мовознавця доби українізації:

1. Уникати надуживання віддіслівних іменників з нанизуванням форм родового відмінка на зразок: „*враження від слухання читання обвинувачення*”. З цього приводу можна навести відомий приклад про те, як один із найкращих французьких стилістів Г. Флобер довго ходив

як у воду опущений, після того, як був змушений поставити поруч два іменники в родовому відмінку.

2. Невластиві нашій мові іменникові суфікси **-чик, -щик** на означення осіб за працею або професією (на зразок: *газетчик, підрядчик, зборщик, пайщик, текстильщик*) замінювати на українські **-ник, -ач, -ар, -ець**.

3. Активні дієприслівники (у т.ч. й субстантивовані) при перекладі з російської мови замінювати іменниками або прикметниками, наприклад: *выправдующий* (треба *виправдний*), *выховующий* (треба *виховний*), *задовольняющий* (треба *достатний*), *завідующий* (треба *завідувач*), *керующий* (треба *керівник*), *слідующий* (треба *дальший, наступний*), *бувший* (треба *колишній*), *бѣжущий рік* (треба *поточний рік*) тощо.

4. Не слід зловживати безособовими формами („у звістці висловлюється думка”).

5. Не допускати вживання в усному й писемному мовленні виразних русизмів, наприклад: *пахотний* (замість *орний*), *знаходиться* (замість *є*), *опреділення, опреділяти* (замість *визначення, визначати*), *зачитав, заслухав* (замість *прочитав, вислухав*), *батрак* (замість *наймит*), *халатний* (замість *недбалий*).

Література

1. Гладкий М. Інститут Української Наукової Мови ВУАН // Вісник ІУНМ. – 1930. – Вип. 2. – С. 10 (У цитатах зберігаємо правопис оригіналу. – І. Г.).
2. Гладкий М. Справа популяризації наукового знання // Життя й Революція. – 1928. – № 8. – С. 144–154.
3. Гладкий М. Стабілізація української мови // Життя й революція. – 1927. – № 4.
4. Гладкий М. Суть популярного викладу // Наша газетна мова. – Х., 1928.
5. Кримський А. Ю. Про нашу літературну мову // Твори в 5-ти томах. – К., 1973. – Т. 3.
6. Курило О. Увага до сучасної української літературної мови. – К., 1923.
7. Сулима М. З історії української мови. – Харків, 1927.
8. Чапленко В. Історія нової української літературної мови. – Нью-Йорк, 1970.